

WSPÓŁCZESNY ROZWÓJ OBSZARÓW WIEJSKICH – WYBRANE PROCESY SPOŁECZNE I EKONOMICZNE

Jerzy BAŃSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

Słowa kluczowe: budownictwo mieszkaniowe, infrastruktura, obszary wiejskie, ludność, Polska

Streszczenie

Ostatnia dekada XX i pierwsze lata XXI wieku przyniosły istotne zmiany gospodarcze, społeczne i kulturowe na polskiej wsi. Były one kształtowane przez różnorodne procesy i zjawiska, których duża część ujawniła się dopiero po 1989 r. Procesy te stymulowały bądź hamowały rozwój wsi oraz wzmacniały przestrzenną polaryzację obszarów wiejskich.

Ograniczenia na rynku pracy zatrzymały napływ ludności ze wsi do miast. Na przełomie wieków po raz pierwszy w powojennej historii kraju zanotowano, w skali ogólnej, dodatni bilans migracyjny na wsi. Nadal jednak większość obszarów wiejskich charakteryzuje ujemny bilans migracyjny. Zwiększeniem liczby ludności cechują się przede wszystkim obszary wiejskie sąsiadujące z dużymi aglomeracjami miejskimi. Zmiany ludnościowe na wsi przebiegały dwukierunkowo – w sąsiedztwie miast saldo migracji było dodatnie i jego wartość stopniowo malała w kierunku peryferii.

Przemiany zapoczątkowane w 1989 r. zmieniły zasadniczo warunki kształtowania nowego budownictwa mieszkaniowego. Na obszarach wiejskich największy rozkwit budownictwa mieszkaniowego obserwuje się na terenach sąsiadujących z dużymi aglomeracjami miejskimi. Intensywność ruchu budowlanego na obszarach podmiejskich jest funkcją wielkości ośrodka miejskiego i odległości od niego.

Lata dziewięćdziesiąte XX w. przyniosły dynamiczne zmiany pod względem wyposażenia wsi w infrastrukturę techniczną. Tempo rozwoju infrastruktury technicznej na wsi było dużo wyższe niż przeciętne w Polsce, ale był to efekt niedoinwestowania terenów wiejskich w latach wcześniejszych.

Analiza współczesnych procesów i zjawisk na obszarach wiejskich umożliwia podjęcie próby wskazania wizji polskiej wsi w przyszłości. Będzie ona pod wieloma względami bardziej zróżnicowana przestrzennie niż obecnie. Wsie na obszarach metropolitalnych i w ich sąsiedztwie ztracą swoją „wiejskość” zarówno pod względem pełnionych funkcji gospodarczych, struktury mieszkającej tam ludności, jak i charakteru krajobrazu. Wsie rolnicze i turystyczne wzmocnią swoje funkcje wiodące i jednocześnie wzbogacą funkcje drugiego rzędu.

WSTĘP

Okres gospodarki rynkowej jest już w naszym kraju na tyle długi, że można pokusić się o identyfikację i ocenę podstawowych procesów zmieniających współcześnie obraz i strukturę przestrzenną polskiej wsi. Procesy i zjawiska na obszarach wiejskich można podzielić na trzy podstawowe grupy: przyrodnicze, ludnościowe (demograficzne) oraz gospodarcze. Procesy i zjawiska przyrodnicze, w przeciwieństwie do dwóch pozostałych, przebiegają na ogół w innej skali czasowej i przestrzennej. Łatwiej jest wyróżnić pewne gwałtowne zjawiska przyrodnicze (np. długotrwałe susze, powodzie, gwałtowne opady atmosferyczne) na niewielkim obszarze, niż te, które trwają setki lat i mają charakter globalny (np. zmiany klimatyczne). Procesy demograficzne i gospodarcze są na ogół długotrwałe i mają charakter ciągły. Wśród nich są też takie, które zostały zapoczątkowane lub nabrały dynamiki w okresie transformacji. Szczególnie istotne i charakterystyczne dla ostatnich lat były zmiany w zakresie kierunków migracji ludności, struktury demograficznej, dynamiki ruchu budowlanego i rozwoju sieci infrastruktury technicznej.

Niniejsze opracowanie jest wynikiem badań geograficznych współczesnych przemian obszarów wiejskich w Polsce. Jego celem jest przede wszystkim identyfikacja, w ujęciu przestrzennym, podstawowych procesów społecznych i ekonomicznych, jakie wystąpiły po 1989 r. Uwaga autora skupia się na zmianach ludnościowych na wsi, rozwoju działalności pozarolniczej, rozwoju budownictwa mieszkaniowego i infrastruktury technicznej. Autor podejmuje też próbę wskazania wizji polskiej wsi w najbliższych latach.

METODY BADAŃ

Niezależnie od różnorodnych definicji obszarów wiejskich (tab. 1) formułowanych przez naukowców, w praktyce badań makroskalowych korzysta się na ogół z definicji przyjętych przez statystykę państwową. W Polsce, Główny Urząd Statystyczny (GUS) przyjmuje, że obszarami wiejskimi są wszystkie tereny położone poza granicami administracyjnymi miast.

Tabela 1. Obszary wiejskie w Polsce wg różnych kryteriów ich wyodrębniania

Table 1. Rural areas in Poland acc. to various criteria

Kryterium Criterion	Ludność, % Population, %	Powierzchnia, % Area, %
Podział administracyjny miasto-wieś (wg GUS) Administrative division town-village (acc. GUS)	38,1	93,4
Gęstość zaludnienia do 150 osób·km ⁻² (wg OECD) Population density up to 150 persons·km ⁻² (acc. OECD)	35,0	91,7
Gęstość zaludnienia do 100 osób·km ⁻² (wg UE) Population density to 100 persons·km ⁻² (acc. UE)	32,8	83,0

W niniejszym opracowaniu, w którym wykorzystano dane statystyczne GUS, przyjęto obowiązującą tam definicję obszaru wiejskiego. Wymaga to pewnych uzupełnień interpre-

tacji wyników badań. Na przykład, w przypadku analizy migracji wewnętrznych ludności okazuje się, że w ostatnich latach wystąpił dodatni bilans migracyjny ludności wiejskiej. Wynika to jednak z tego, że do obszarów wiejskich wlicza się strefy podmiejskie dużych aglomeracji miejskich, do których napływa ludność z miast. Typowe obszary wiejskie natomiast nadal charakteryzował odpływ ludności, aczkolwiek w dużo mniejszym tempie niż w latach siedemdziesiątych lub osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Należy więc w przyszłości zmierzać do wypracowania nowej definicji obszarów wiejskich i uwzględnienia trzeciego elementu czyli obszaru podmiejskiego.

Podstawą analiz były dane statystyczne w ujęciu gmin ze Spisów Rolnych w latach 1996 i 2002 oraz z Banku Danych Regionalnych (BDR). Wykorzystano je do opracowania struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich oraz identyfikacji wiejskich obszarów progresji.

Badania struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich były prowadzone od wielu lat przez STOLE [1987, 1993, 1995] i kontynuowane później przez nią wspólnie z BAŃSKIM [2002]. Na podstawie materiałów źródłowych GUS, autorzy wybrali 8 cech diagnostycznych i ich mierników, które posłużyły do wyznaczenia funkcji gospodarczych poszczególnych gmin w 2000 r. Mierniki poddano normalizacji (tab. 2). Opisane znormalizowanymi miernikami poszczególne funkcje w każdej z gmin, jako układ zmiennych, były podstawą ich porównywania z układem zmiennych reprezentujących określone wcześniej typy – modele funkcjonalne gmin (tab. 3).

Teoretycznie można więc przyjąć, że wynikiem klasyfikacji będzie wyróżnienie 10 typów funkcjonalnych obszarów wiejskich, obejmujących większość gmin, gdyż można się spodziewać, że struktura funkcjonalna niektórych gmin może być „przejściowa”, np. podobna do dwóch typów lub też zupełnie odmienna, nie podobna do żadnego z 10 typów – modeli.

Syntetyczny obraz zmian na obszarach wiejskich przedstawiono za pomocą delimitacji wiejskich obszarów progresji (wzrostu). Przyjęto, że charakteryzują się one na ogół trwałym rozwojem gospodarczym. Dlatego też większość mierników diagnostycznych poziomu życia społeczno-gospodarczego na tych obszarach powinna w jakimś przedziale czasu osiągać wartości większe od przyjętej średniej.

Do identyfikacji wiejskich obszarów progresji wybrano 5 mierników diagnostycznych, które analizowano w skali gmin¹⁾ w okresie 1995–2005. Były to:

- liczba ludności w gminie,
- powierzchnia użytkowa mieszkań,
- długość rozdzielczej sieci wodociągowej,
- liczba podmiotów gospodarki narodowej w sektorze prywatnym,
- dochody własne gminy.

Przyjęto założenie, że zmiana wartości wymienionych mierników w kolejnych latach korzystniejsza od przeciętnej krajowej jest znakiem pozytywnych zjawisk społeczno-ekonomicznych, czyli znakiem sukcesu gospodarczego. Pod pojęciem „korzystniejszej zmiany” rozumiemy większy wzrost lub mniejszy spadek niż średnia w kraju.

Większość uśrednionych dla Polski wartości mierników wzrastała w analizowanym okresie z roku na rok. Nie dotyczyło to tylko liczby ludności, która od 1998 r. zaczęła się systematycznie zmniejszać oraz jednorocznych okresów w przypadku wielkości dochodów

¹⁾ Badania obejmowały wyłącznie gminy wiejskie – 1653 jednostki administracyjne.

Tabela 2. Mierniki cech i ich normalizacja**Table 2.** Measures of features and their standardization

Mierniki cech Measures of features	Klasa Class				
	1 bardzo niska very slow	2 niska slow	3 średnia medium	4 wysoka high	5 bardzo wysoka very high
Udział użytków rolnych w powierzchni ogółem, % % croplands in total area	10–30	30–50	50–70	70–90	>90
Zatrudnieni na 100 ha użytków rolnych Employed per 100 ha croplands	1–10	10–15	15–25	25–35	>35
Udział gospodarstw rolnych produkujących na rynek, % % of commercial farms	0–10	10–20	20–40	40–60	>60
Udział lasów w powierzchni ogółem, % % of forests in total area	0–10	10–20	20–40	40–60	>60
Miejsca noclegowe w obiektach turystycznych i wypoczynkowych na km ² Accommodation places per km ²	0–1	1–2	2–6	6–10	>10
Udział pracujących poza rolnictwem, % % employed outside agriculture	0–20	20–40	40–60	60–80	>80
Udział zatrudnionych w przemyśle i budownictwie w liczbie zatrudnionych, % % employed in industry and building	0–10	10–20	20–40	40–60	>60
Liczba podmiotów pozarolniczych na 10 tys. osób w wieku produkcyjnym Non-agricultural firms per 10 thousand persons in the productive age	0–500	500–700	700–800	800–1000	>1000

Źródło: opracowanie własne. Source: own study.

Tabela 3. Typy–modele funkcjonalne gmin**Table 3.** Functional types–models of communes

Typy–modele Types–models	Udział użytków rolnych w powierzchni ogółem, % % croplands in total area	Zatrudnieni na 100 ha UR Employed per 100 ha croplands	Udział gospodarstw rolnych produkujących na rynek, % % of commercial farms	Udział lasów w powierzchni ogółem, % % of forests in total area	Miejsca noclegowe na km ² Accommodation places per km ²	Udział pracujących poza rolnictwem, % % employed outside agriculture	Udział zatrudnionych w przemyśle i budownictwie, % % employed in industry and building	Podmioty pozarolnicze na 10 tys. osób w wieku produkcyjnym Non-agricultural firms per 10 thousand persons in the productive age
1	4	3	3	2	2	2	2	2
2	4	5	5	1	1	3	2	3
3	4	5	2	2	1	3	2	5
4	3	3	3	3	3	3	3	3
5	1	3	2	4	1	4	3	4
6	2	2	2	4	2	1	2	2
7	1	4	1	4	5	3	2	2
8	3	3	3	2	5	4	3	3
9	3	2	2	3	1	5	5	3
10	3	4	3	2	2	5	2	5

Objaśnienia: typy–modele: 1 – rolnictwa mało intensywnego i mało towarowego, 2 – rolnictwa intensywnego i towarowego, 3 – rolnictwa mieszanego z udziałem 1 i 2, 4 – rolnictwa ze znacznym udziałem gospodarstw socjalnych i funkcji pozarolniczych, mieszkaniowych, 5 – o funkcjach mieszanych (brak przewagi), 6 – leśnictwa z udziałem funkcji pozarolniczych, 7 – leśnictwa z udziałem rolnictwa, 8 – turystyki i wypoczynku z udziałem leśnictwa i rolnictwa, 9 – turystyki i wypoczynku z udziałem funkcji pozarolniczych, 10 – funkcji pozarolniczych, w tym zurbanizowanych.

Źródło: opracowanie własne.

Explanations: types–models: 1 – non-commercial agriculture, 2 – intensive and commercial agriculture, 3 – mixed agriculture with the 1 and 2 type, 4 – agriculture with non-agricultural functions, 5 – mixed functions, 6 – forestry with non-agricultural functions, 7 – forestry with agriculture, 8 – tourism and recreation with forestry and agriculture, 9 – tourism and recreation with non-agricultural functions, 10 – non-agricultural functions including housing services and other.

Source: own study.

własnych gmin i liczby podmiotów gospodarki narodowej w sektorze prywatnym (tab. 4). Dynamika zmian poszczególnych mierników w całym kraju była bardzo zróżnicowana. Analiza ich zmienności pozwala wysnuć ogólny wniosek, że w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, tempo pozytywnych przekształceń było większe niż w ostatnich latach, wypada jednak dodać, że jest to po części wynik stopniowego nasycenia gmin we wszelkiego rodzaju dobra. Na przykład trudno spodziewać się w nadchodzących latach porównywalnego tempa zmian w wyposażeniu gmin w sieć wodociągową, bowiem najbardziej palące potrzeby zostały w dużym stopniu zaspokojone.

Tabela 4. Średnie w Polsce wartości zmian wybranych mierników w kolejnych latach od 1995 do 2005 (w %)**Table 4.** Changes of selected measures in subsequent years since 1995 till 2005 averaged for Poland (in %)

Rok Year	Liczba ludności Population	Powierzchnia użytkowa mieszkań Surface area of apartaments	Długość roz- dzielczej sieci wodociągowej Length of the water supply system	Liczba podmio- tów gospodarki narodowej w sektorze pry- watnym Number of firms in the private sector	Dochody wła- sne gminy Own commune incomes
1995/1996	0,079	0,776	8,609	0,0	34,458
1996/1997	0,083	0,919	8,494	7,770	29,381
1997/1998	0,042	1,033	6,217	9,166	10,730
1998/1999	-0,032	0,956	4,548	6,622	70,988
1999/2000	-0,019	1,046	4,144	4,397	6,059
2000/2001	-0,013	1,215	2,926	4,164	7,061
2001/2002	-0,058	9,142	3,065	4,137	3,565
2002/2003	-0,097	7,669	3,348	3,126	1,167
2003/2004	-0,039	1,059	2,957	-0,278	23,804
2004/2005	-0,050	1,093	2,685	1,037	-47,105

Źródło: obliczenia własne na podstawie BDR. Source: own calculations based on BDR.

Procedura wyznaczania obszarów wzrostu przebiegała następująco. Dla wszystkich gmin wiejskich utworzono jednolitą bazę danych, zawierającą pięć wymienionych mierników i obejmującą kolejne lata okresu 1995–2005. Następnie w każdej gminie porównano zmiany wartości tych mierników w 10 przedziałach czasowych (1995–1996, 1996–1997 ... 2004–2005). Powstałe różnice – wskaźnik $A_{ji}(t)$ – wyrażone w wartościach względnych obliczono wg następującego wzoru:

$$A_{ji}(t) = \frac{100R_{ji}(t)}{a_{ji}(t_n)}$$

gdzie:

$$R_{ji}(t) = a_{ji}(t_{n+1}) - a_{ji}(t_n)$$

$a_{ji}(t_n)$ – wartość miernika i (1, 2 ..., 5) w gminie j w okresie t_n ,
 n – kolejne lata (1, 2 ... 10)

W ten sam sposób w postaci wskaźnika $A_i(t)$ obliczono zmiany wartości mierników dla całego kraju. Następnie znormalizowano wartości wszystkich wskaźników $A_{ji}(t_n)$ według założenia – jeżeli wartość wskaźnika $A_{ji}(t_n)$ jest większa od wartości średniej $A_i(t_n)$ krajowej

uzyskuje on rangę 1, w przeciwnym wypadku wskaźnik uzyskuje rangę 0. Można to wyrazić w postaci funkcji logicznej:

$$\begin{aligned} \text{jeżeli } A_{ji}(t_n) > A_i(t_n) \text{ to } Z_{ji}(t_n) &= 1, \\ \text{jeżeli } A_{ji}(t_n) \leq A_i(t_n) \text{ to } Z_{ji}(t_n) &= 0, \end{aligned}$$

gdzie:

$Z_{ji}(t_n)$ – znormalizowana wartość wskaźnika $A_{ji}(t_n)$.

Ostatnim krokiem było wyznaczenie sumy rang S_j w poszczególnych gminach, tj. zsumowanie rang przyznanych wszystkim 5 wskaźnikom w 10 przedziałach czasowych:

$$S_j = \sum_{n=1}^{10} \sum_{i=1}^5 Z_{ji}(t_n)$$

Suma S_j może przybierać wartość od 0 (w 10 przedziałach czasowych żaden ze wskaźników nie osiągnął wyższej wartości od średniej krajowej) do 50 (wszystkie wskaźniki we wszystkich okresach charakteryzują się wartościami większymi niż średnia krajowa).

Wszystkie gminy wiejskie podzielono na pięć grup:

- A – tendencje zmian stale negatywne – $S = 0 \div 10$,
- B – tendencje zmian z przewagą negatywnych – $S = 10 \div 20$,
- C – tendencje zmian mieszane – $S = 20 \div 30$,
- D – tendencje zmian z przewagą pozytywnych – $S = 30 \div 40$,
- E – tendencje zmian stale pozytywne – $S = 40 \div 50$.

Do wiejskich obszarów progresji zaliczymy gminy z grupy D i E, osiągające wartość wskaźnika S_j powyżej 30.

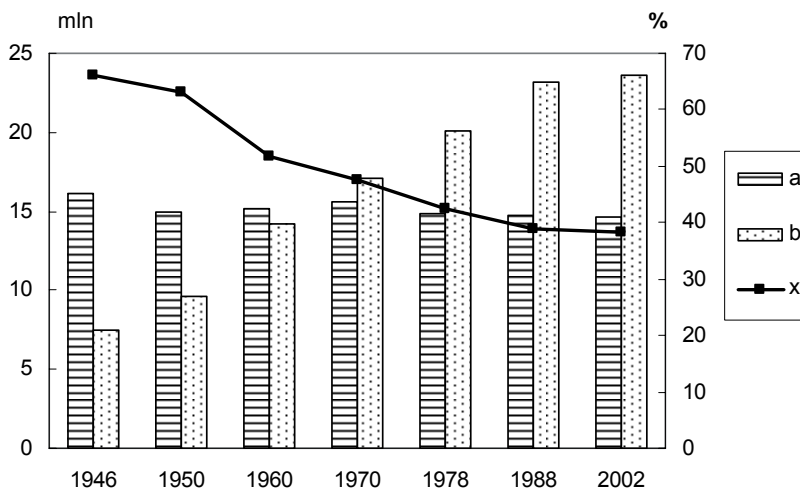
W pracy wykorzystano też materiały uzyskane w wyniku badań terenowych realizowanych w ramach różnych projektów badawczych. Badania te polegały głównie na wywiadach i ankietach prowadzonych wśród mieszkańców wsi i pracowników urzędów gminnych.

WYNIKI I DYSKUSJA

ZMIANY LUDNOŚCIOWE NA WSI

Przez cały okres powojenny liczba mieszkańców wsi utrzymywała się na podobnym poziomie. Co prawda postępujący proces urbanizacji kraju powodował stały i znaczący odpływ ludności wiejskiej do miast, ale rekompensował go stosunkowo wysoki przyrost naturalny. Zaraz po II wojnie światowej na wsi mieszkało około 15597 tys. osób, co stanowiło 66% ludności kraju. W 2002 r. wieś liczyła 14619,7 tys. mieszkańców, ale było to już tylko 38,2% ogółu ludności Polski (rys. 1).

W latach 1950–1970 przyrost naturalny na obszarach wiejskich małał i równocześnie zwiększał się odpływ ludności do miast. W latach siedemdziesiątych ujemne saldo migracji przekroczyło wartość przyrostu naturalnego i liczba ludności wiejskiej zaczęła się zmniejszać.

Rys. 1. Zmiana liczby ludności wsi (a) i miast (b) oraz odsetek ludności wiejskiej (x) w latach 1946–2002 (na podstawie Spisów Powszechnych)

Fig. 1. Changes of population in rural (a) and urban (b) areas and percent of rural population (x) in the period 1946–2002 (based on censuses)

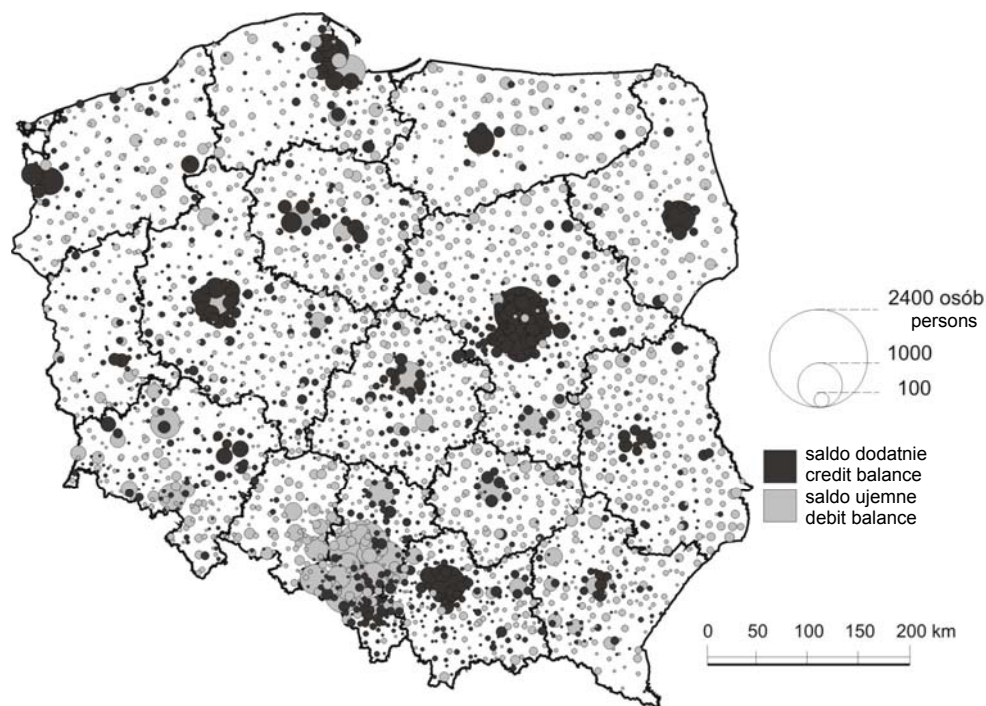
szuć. Proces migracji do miast nasilił się po 1975 r., m.in. na skutek pojawienia się nowych i chłonnych miast wojewódzkich²⁾. Co roku wieś opuszczało ćwierć miliona osób. Niekorzystnym zjawiskiem było to, że do miast migrowali ludzie młodzi (zwłaszcza kobiety) i stosunkowo lepiej wykształceni. Kryzys gospodarczy lat osiemdziesiątych przyhamował procesy migracyjne na tyle, że powodowane nimi ubytki ludności były rekompensowane przez przyrost naturalny [STOLA, 1998].

W latach dziewięćdziesiątych coraz mniej osób migrowało do miast i był to przede wszystkim wynik kurczenia się rynku pracy i rosnących kosztów utrzymania w mieście. Na pewnych obszarach zanotowano nawet zjawisko odwrotne, tj. zwiększenie liczby ludności napływającej na wieś. Dzięki temu liczba mieszkańców wsi zwiększyła się mimo wyraźnego spadku przyrostu naturalnego. Można zatem stwierdzić, że lata dziewięćdziesiąte przyniosły w skali ogólnej wyraźne osłabienie tempa koncentracji ludności w miastach [BAŃSKI, 2006].

Na przełomie wieków po raz pierwszy w powojennej historii kraju zanotowano ogólny ubytek ludności. Towarzyszyło mu również niespotykane wcześniej zjawisko dodatniego bilansu migracyjnego na wsi. W 2000 r. na wieś przeniosło się około 103 tys. mieszkańców miast, zaś ze wsi do miast napłynęło około 99 tys. osób, czyli o 4 tys. mniej. W 2001 r. różnica na korzyść wsi wyniosła około 7 tys. osób, w 2002 r. – 17 tys. osób, a w 2003 r. – ponad 30 tys. osób [BAŃSKI, 2005a].

²⁾ W wyniku reformy administracyjnej kraju w miejsce 17 województw i 5 miast wydzielonych na prawach województwa (Warszawa, Łódź, Kraków, Poznań i Wrocław) powstało 49 województw.

Zjawisko to nie było na tyle silne, aby zahamować ogólny proces koncentracji ludności. Większość obszarów wiejskich nadal charakteryzuje ujemny bilans migracyjny i bardzo mały przyrost lub nawet ubytek naturalny ludności. Liczba ludności zwiększa się przede wszystkim na obszarach wiejskich sąsiadujących z dużymi aglomeracjami miejskimi i to głównie dzięki nim wieś ma dodatni bilans migracyjny (rys. 2).

Rys. 2 Bilans migracji ludności w 2000 r.

Fig. 2. Balance of migration in 2000

Na opuszczenie miasta decydują się ludzie zamożni i dobrze wykształceni. Stwarzać to może dogodne warunki dla rozwoju obszarów wiejskich oraz poprawy wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną, która musi spełnić wysokie wymagania nowych mieszkańców wsi.

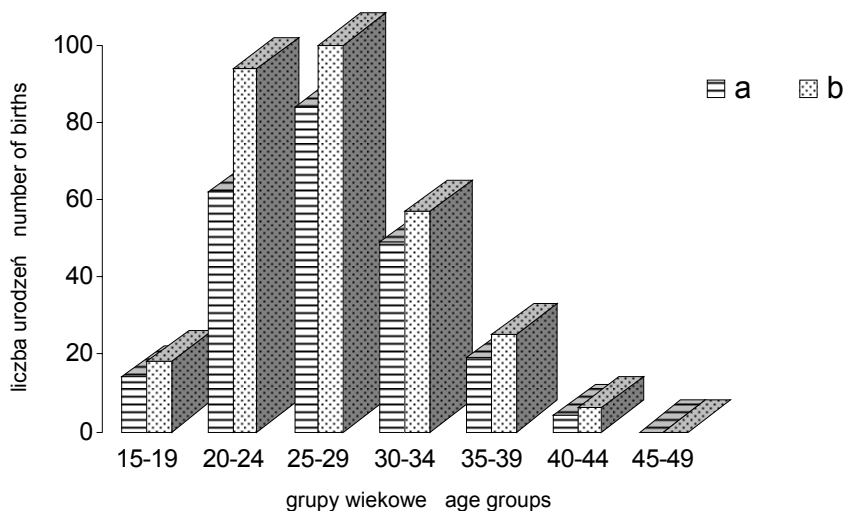
Zmiany ludnościowe na wsi w latach dziewięćdziesiątych XX w. i na początku XXI w. przebiegały więc dwukierunkowo. W sąsiedztwie miast saldo migracji było dodatnie i jego wartość stopniowo malała w kierunku peryferii. Na obszarach położonych peryferyjnie saldo migracji było już wyraźnie ujemne. Lata dziewięćdziesiąte przyniosły zatem, w skali ogólnej, wyraźne osłabienie tempa koncentracji ludności w miastach, ale równocześnie koncentrację na obszarach metropolitalnych [BAŃSKI, 2005b].

Przeciętna wartość wskaźnika zagęszczenia ludności na obszarach wiejskich wynosi około 50 os.·km⁻². Największą gęstością zaludnienia charakteryzują się obszary wiejskie

południowo-wschodniej części kraju, tam też występuje stosunkowo największy udział ludności wiejskiej w ogólnej liczbie ludności. Najgęściej zaludnione obszary wiejskie występują w województwach: małopolskim ($119,0 \text{ os.}\cdot\text{km}^{-2}$) i śląskim ($115,8 \text{ os.}\cdot\text{km}^{-2}$), naj słabiej zaś zaludnione są obszary wiejskie na zachodzie i północy kraju (woj. zachodniopomorskie – $24,0 \text{ os.}\cdot\text{km}^{-2}$, warmińsko-mazurskie – $24,1 \text{ os.}\cdot\text{km}^{-2}$).

Na współczesny obraz rozmieszczenia ludności wiejskiej złożyło się wiele czynników przyrodniczych, społecznych, gospodarczych i historycznych. Ludność wiejska koncentruje się przede wszystkim na terenach, gdzie występują korzystne warunki przyrodnicze do produkcji rolniczej. Jest to pas południowych wyżyn oraz część Niżu Polskiego. Duża koncentracja ludności wiejskiej występuje także w pobliżu większych ośrodków miejskich, które zapewniają miejsce pracy.

Struktura płci ludności wiejskiej wykazuje względną równowagę – współczynnik feminizacji w 2002 r. wynosił 100,8. Szczególną uwagę należy jednak zwrócić na ludność w wieku matrymonialnym (20–29 lat), od której zależy naturalny rozwój demograficzny (rys. 3). Wśród ludności migrującej ze wsi przeważają młode kobiety, dlatego też obszary wiejskie charakteryzuje niedobór kobiet w wieku matrymonialnym. Do opuszczenia wsi zmuszają je trudności w znalezieniu pracy poza gospodarstwem, ciężkie warunki bytowe oraz brak perspektyw. Dotyczy to przede wszystkim wschodnich krańców Polski, już od dawna identyfikowanych również jako obszary depopulacyjne i starzejące się.

Rys. 3. Urodzenia żywe w Polsce na 1000 kobiet w grupach wiekowych w miastach (a) i na wsi (b), 2001 r.

Fig. 3. Live births per 1000 women in age groups in: a – cities, b – countryside, 2001 year

W ciągu ostatnich kilkunastu lat sytuacja w zakresie struktury płci ludności w wieku matrymonialnym na obszarach wiejskich uległa wyraźnej poprawie – ogólna wartość współczynnika feminizacji w grupie wiekowej 20–29 lat wzrosła z 85 w 1980 r. do 92,4

w 2002 r. Wzrost ten był powolny, ale stały. Według FRENKLA [1997] wynikał on przede wszystkim ze zmniejszania się liczby ludności migrującej do miast.

O ile okres ostatnich kilkunastu lat cechują korzystne zmiany w zakresie struktury płci na wsi, o tyle w strukturze wiekowej ludności zmiany miały raczej niekorzystny charakter. Przesuwanie się wyżów i niżów demograficznych przez różne grupy wiekowe sprawiło, że w latach 1988–2002 zwiększył się odsetek ludności w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym, kosztem najmłodszej grupy wiekowej.

Problem dużego udziału ludności w wieku poprodukcyjnym dotyczy głównie środkowej i wschodniej części kraju. Jest to wynik niekorzystnej struktury płci oraz procesu odpływu młodzieży do miast z obszarów najbiedniejszych. Kumulacja wielu innych niekorzystnych zjawisk pogłębia problemy demograficzne i społeczne tych obszarów.

ROZWÓJ DZIAŁALNOŚCI POZAROLNICZEJ NA OBSZARACH WIEJSKICH

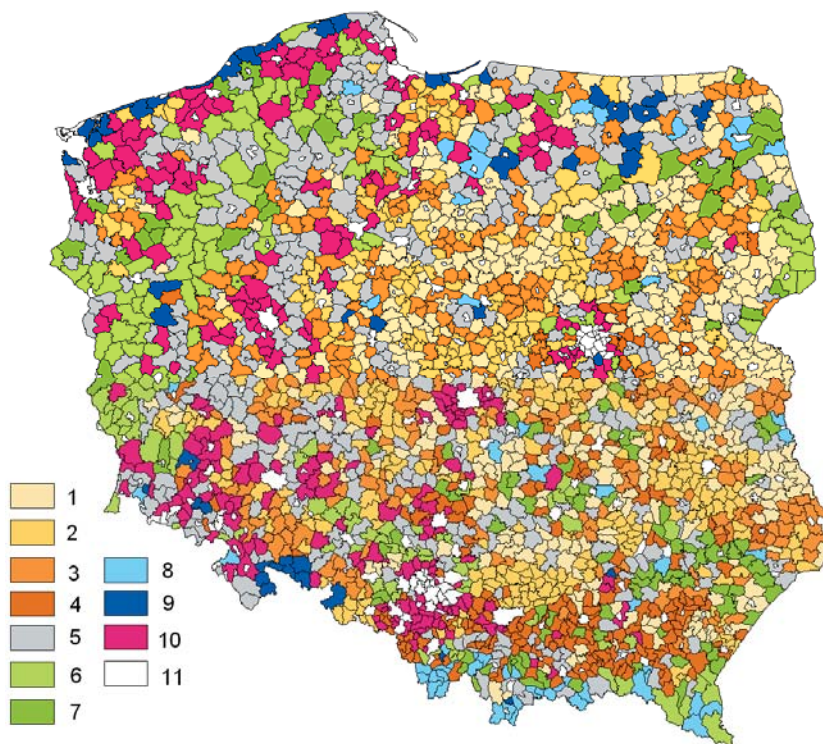
Struktura zawodowa ludności wiejskiej jest zdominowana przez grupę zatrudnioną w rolnictwie. Według danych GUS w 2002 r. w rolnictwie pracowało prawie 4230 tys. osób, co daje około 29% ogólnych krajowych zasobów pracy. Badający tę problematykę twierdzą na ogół, że udział zatrudnionych w rolnictwie jest dużo mniejszy. Na przykład FRENKEL [2003] szacuje, że w rolnictwie znajduje zatrudnienie około 19% ogółu pracujących, natomiast ORŁOWSKI [2001] – że tą wartością jest 16%.

Podstawowym warunkiem rozwoju obszarów wiejskich jest zwiększenie ich różnorodności, przede wszystkim przez wzbogacanie struktury funkcji społeczno-gospodarczych. Z tego też względu zwraca się coraz większą uwagę na potrzebę rozwoju pozarolniczych funkcji gospodarczych, tj. usług, turystyki, mieszkalnictwa, leśnictwa, rzadziej przemysłu.

Analiza struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich wykazała, że w około połowie gmin rolnictwo jest prawie jedyną funkcją gospodarczą [BAŃSKI, STOLA, 2002]. Są to zatem gminy o charakterze monofunkcyjnym. Stosunkowo najwięcej jest ich w środkowej i wschodniej części kraju. Wśród pozostałych gmin przeważają takie, w których rolnictwo współwystępuje z innymi działalnościami gospodarczymi (rys. 4). Tylko w około 20% gmin wiodącą rolę odgrywają funkcje pozarolnicze – głównie leśne, turystyczne lub mieszane. Najbardziej zróżnicowane funkcjonalnie są strefy w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich.

Przejęcie z gospodarki centralnie sterowanej do rynkowej stworzyło sprzyjające warunki do rozwoju pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich. Niestety możliwości takiego rozwoju hamowały problemy społeczne oraz trudności infrastrukturalne i finansowe. Pomimo tego w ciągu ostatnich kilkunastu lat zanotowano na wsi dynamiczny rozwój podmiotów gospodarczych o charakterze nierolniczym. Słabło przy tym znaczenie rolnictwa w dochodach gospodarstw domowych, nawet na terenach tradycyjnie rolniczych [BAŃSKI, 2003].

Największe zagęszczenie podmiotów gospodarczych o charakterze nierolniczym występuje w województwach zachodnich (zachodniopomorskie, dolnośląskie, lubuskie i wielkopolskie) oraz mazowieckim i śląskim. Z kolei najmniejsze nasycenie takimi podmiotami występuje wzdłuż wschodniej granicy kraju (podkarpackie, lubelskie, podlaskie).

Rys. 4. Funkcje obszarów wiejskich, 2000 r. [BAŃSKI, STOLA, 2002]; objaśnienie pod tabelą 1

Fig. 4. Functions of rural areas, 2000 year [BAŃSKI, STOLA, 2002]; explanations as in Tab. 1

Koncentracja gospodarstw wiejskich o działalności pozarolniczej jest największa w strefach podmiejskich dużych miast oraz na obszarach atrakcyjnych turystycznie. Ich liczba w przeliczeniu na 10 tys. osób w wieku produkcyjnym przekracza tam na ogół 1000.

Wśród działalności pozarolniczej najważniejszą rolę odgrywają usługi, a następnie handel i drobna wytwórczość. W 2001 r. w strukturze podmiotów gospodarczych na wsi 69,1% stanowiły podmioty działające w usługach i handlu, 25,2% – w przemyśle, a 5,7% związanych było z rolnictwem (obsługa i przetwórstwo).

Usługi i drobna działalność produkcyjna przeważają na obszarach podmiejskich, gdzie lokuje się przede wszystkim zakłady usług budowlanych, transportowych, naprawczych i hurtowni. Duży jest też udział podmiotów o charakterze usługowym w gminach nadmorskich i górskich oraz na terenie Pojezierza Mazurskiego i wiąże się to z obsługą ruchu turystycznego. Na obszarach peryferyjnych i słabo rozwiniętych rozwój usług ogranicza brak ich odbiorców.

Szybko rozwijającą się dziedziną działalności gospodarczej na wsi jest handel. Likwidacji uległy sklepy państwowe i spółdzielcze, a ich miejsce zajął handel prywatny. Dzięki pojawieniu się dużej grupy nowych sklepów poprawiła się dostępność do nich oraz jakość oferowanych towarów.

W ostatnich kilkunastu latach nastąpił intensywny rozwój turystyki wiejskiej. Zaczyna być ona postrzegana jako ważna gałąź aktywności gospodarczej w skali lokalnej, regionalnej i krajowej. Według Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi w 1993 r. na wsi istniało około 1000 gospodarstw domowych świadczących usługi turystyczne, natomiast w 2007 r. było ich już ponad 14 tys. Około połowę z nich stanowiły gospodarstwa agroturystyczne, reszta zaś to gospodarstwa, w których nie prowadzono bezpośredniej produkcji rolnej. Najwięcej gospodarstw agroturystycznych jest w województwach małopolskim i warmińsko-mazurskim, a zatem na obszarach o wysokich walorach przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych.

Większe znaczenie na obszarach wiejskich Polski może mieć rekreacja połączona z turystyką świąteczną. Nie słabnie zainteresowanie budową tzw. drugich domów, z których część zmienia funkcje na całoroczne rezydencje. Presja na niektóre obszary ze strony mieszkańców miast jest tak duża, że część powierzchni użytków rolnych jest odralniana i przeznaczana pod zabudowę domków letniskowych.

Leśnictwo jest obok rolnictwa podstawową funkcją gospodarczą na obszarach wiejskich. Gminy o przewadze funkcji leśnej stanowią niewiele ponad 10% wszystkich jednostek. Najwięcej jest ich w zachodniej części kraju oraz Bieszczadach i na Podlasiu. Na ogół leśnictwu towarzyszy funkcja rolnicza, a na obszarach atrakcyjnych przyrodniczo – turystyczno-wypoczynkowa. W związku z realizacją planowanych zalesień najslabszych gruntów rolnych znaczenie gospodarcze leśnictwa będzie w następnych latach rosło. Według „Krajowego programu zwiększenia lesistości”, przyjętego w 1995 r. do 2020 r. planuje się zalesić 700 tys. ha gruntów (głównie rolnych), a w dalszej perspektywie – 1,5 mln ha.

O ile w branży handlowej i usługowej miejsce placówek państwowych i spółdzielczych przejął dynamicznie rozwijający się sektor prywatny, o tyle drobne zakłady przemysłowe, na ogół nierentowne, poupadały. Potwierdzają to liczne badania, z których wynika, że liczba mieszkańców wsi zarobkujących w tym dziale gospodarki w latach dziewięćdziesiątych uległa zmniejszeniu. Przyczyną tego było nie tylko zwalnianie mieszkańców wsi pracujących w miastach, ale także upadek zakładów pracy zlokalizowanych na obszarach wiejskich [SIKORSKA, 2000]. Ponadto na obszarach wiejskich jest zbyt mało nowych krajowych i zagranicznych inwestycji przemysłowych. Z badań DOMAŃSKIEGO [2001] wynika, że inwestycje zagraniczne w przemyśle na wsi objęły 417 zakładów, co stanowiło 12% wszystkich inwestycji zagranicznych w Polsce. Zagranicznych inwestorów interesują przede wszystkim obszary wiejskie położone w pobliżu dużych miast.

Spośród ponad 3 mln podmiotów gospodarczych w Polsce, 673 tys. zlokalizowanych było na wsi [POCZTA, PRZEBÓRSKA, 2002]. Najwięcej było ich na terenach wiejskich wokół dużych miast, natomiast bardzo niewiele na obszarach peryferyjnych. Najmniejsze nasycenie podmiotami gospodarczymi występuje wzdłuż wschodniej granicy kraju.

ROZWÓJ BUDOWNICTWA MIESZKANIOWEGO I INFRASTRUKTURY TECHNICZNEJ NA WSI

W okresie powojennym nastąpił przyrost zasobów mieszkaniowych na wsi, z tym że jego maksimum przypadło na lata pięćdziesiąte, kiedy to odbudowywano zasoby mieszkaniowe zniszczone podczas działań wojennych. Wraz ze zwiększaniem liczby mieszkań

dokonywały się zmiany jakościowe. Zarówno nowe, jak i istniejące budynki wyposażano w instalację techniczno-sanitarną, przez co poprawiał się ich standard i warunki życia mieszkańców.

Budownictwo okresu powojennego charakteryzowała zmiana podstawowych materiałów budowlanych. Drewno zastąpiła cegła i pustaki, a gontowe i słomiane dachy – nowoczesne pokrycia dachowe. W okresie międzywojennym pojawiało się na wsi coraz więcej domów murowanych, ale dopiero po 1945 r. nastąpiła zmiana jakościowa w budownictwie wiejskim. Zmieniała się też architektura i wygląd budynków mieszkalnych. Lata sześćdziesiąte i początek lat siedemdziesiątych cechowało przenoszenie na wieś miejskich wzorców budownictwa. Miejska moda oraz standardowe projekty architektoniczne spowodowały, że na wsi pojawiły się „klockowate” piętrowe budynki murowane z płaskim dachem, szpecące krajobraz wiejski. Kolejne lata sprzyjały produkcji rolnej, dzięki czemu rosła zamożność mieszkańców wsi. To z kolei objawiało się wzrostem powierzchni mieszkań i pojawianiem się nietypowych i bardziej urozmaiconych konstrukcji budynków mieszkalnych (fot. 1). Jeszcze większe urozmaicenie obserwuje się współcześnie, a uwaga inwestorów kierowana jest przede wszystkim na jakość budynków, w mniejszym zaś stopniu na ich wielkość.

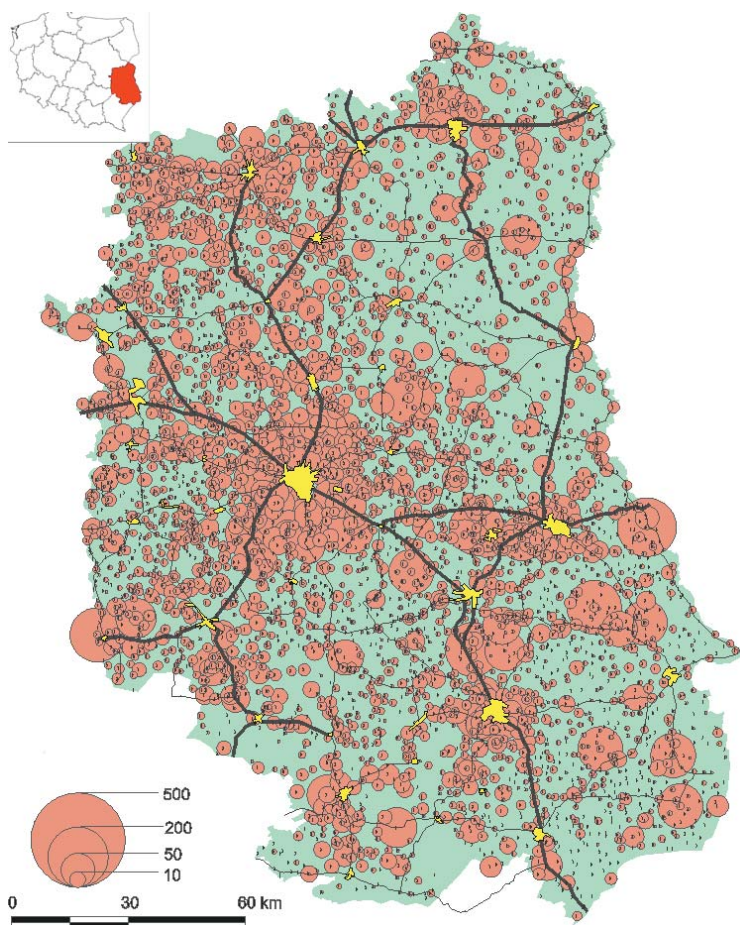

Fot. 1. Zmiany jakościowe budownictwa mieszkaniowego na wsi – dom współczesny i przedwojenny w obrębie jednego gospodarstwa, wieś Wojciechów

Photo 1. The “jump in quality” characterising rural housing conditions – modern and pre-war house in the same farm in Wojciechów

Największy rozkwit budownictwa mieszkaniowego na obszarach wiejskich obserwuje się obecnie na terenach sąsiadujących z dużymi aglomeracjami miejskimi. Jest to przede wszystkim wynik sukcesu gospodarczego, jaki wystąpił na tych terenach, ich specyficznej struktury funkcjonalnej i struktury zawodowej ludności oraz ruchów migracyjnych, tj. napływu ludności dotychczas mieszkającej w mieście.

Intensywność ruchu budowlanego na obszarach podmiejskich jest funkcją wielkości ośrodka miejskiego i odległości od niego. Potwierdza to przykład ruchu budowlanego w województwie lubelskim (rys. 5). Wyraźne oddziaływanie Lublina zaznacza się na obszarach wiejskich położonych do około 30 km od miasta. Strefy zwiększonego ruchu budowlanego zaznaczyły się także wokół innych mniejszych ośrodków miejskich, z tym że ich promień nie przekracza 10–15 km.

Rys. 5. Liczba pozwoleń na budowę domów mieszkalnych na wsiach województwa lubelskiego wydanych w latach 1995–2002 (źródło: WESOŁOWSKA [2005])

Fig. 5. Number of building permits issued for housing construction in rural localities of Lublin voivodship, 1995–2002 (source: WESOŁOWSKA [2005])

Dzięki zmianie przepisów budowlanych, inwestorzy mają większą swobodę w wyborze wielkości i kształtu domu. We wcześniejszych latach domy budowano na bazie prostokąta lub kwadratu, współcześnie zaś zwiększyła się liczba budynków, które w podstawie mają

wielokąty. Inaczej wygląda też otoczenie budynków. Dawniej przed domem sadzono kilka drzew owocowych, a w ich otoczeniu zakładano kwietniki lub uprawiano niewielkie ogrody warzywne. Obecnie ich miejsce zajęły trawniki i niskopienne rośliny, wśród których przeważają drzewa i krzewy iglaste.

Zmiana funkcji gospodarczych zmienia wygląd siedlisk. Budynki gospodarcze (stodoły, obory, magazyny) są likwidowane lub zmienia się ich funkcje na ogólnogospodarcze (fot. 2). Coraz większy udział w zabudowie mają ogrodzone osiedla domów jednorodzinnych lub wolnostojące budynki mieszkalne z magazynem lub garażem.

Fot. 2. Przykład zmiany funkcji gospodarczych – szklarnia zamieniona na magazyn materiałów budowlanych

Photo 2. An example of changed economic function – a greenhouse used as a building-materials warehouse

Polska wieś odczuwała wielkie niedobory w zakresie wyposażenia w infrastrukturę techniczną. Lata dziewięćdziesiąte XX w. przyniosły dynamiczne zmiany pod tym względem. Po roku 1990, dzięki upodmiotowieniu samorządów lokalnych, gwałtownie zwiększyło się tempo rozbudowy urządzeń infrastrukturalnych. Rozbudowa i poprawa jakości sieci infrastrukturalnych była priorytetowym zadaniem lokalnych władz samorządowych. W latach 1990–2001 długość sieci wodociągowej wzrosła na wsi 3-krotnie (w kraju 2,5-krotnie), sieci kanalizacyjnej 6-krotnie (w kraju 2-krotnie), gazowej 4-krotnie (w kraju 2-krotnie), a liczba abonentów telefonicznej sieci przewodowej 6-krotnie (w kraju 3-krotnie). Wynika z tego, że tempo rozwoju infrastruktury technicznej na wsi było dużo większe niż przeciętne w Polsce, ale był to efekt niedoinwestowania terenów wiejskich w latach wcześniejszych (tab. 5).

Rozwój infrastruktury był finansowany ze źródeł samorządowych, budżetu państwa, Agencji Rozwoju i Modernizacji Rolnictwa, programów pomocowych Unii Europejskiej (głównie PHARE i ISPA) oraz funduszy prywatnych zebranych przez mieszkańców gmin.

Tabela 5. Rozwój wybranych elementów infrastruktury technicznej w Polsce**Table 5.** Development of selected elements of technical infrastructure in Poland

Elementy infrastruktury Elements of infrastructure	1970	1980	1990	2001
Sieć wodociągowa (tys. km) Water supply system (thous. km)	26,1	53,1	93,2	218,1
Sieć kanalizacyjna (tys. km) Sewerage (thous. km)	13,9	20,5	26,5	55,6
Sieć gazowa (tys. km) Gas pipes (thous. km)	11,8	22,4	45,8	113,9
Telefonia przewodowa (tys. abonentów) Telephony (thous. subscribers)	1 070	1 943	3 293	10 934

Źródło: Roczniki statystyczne GUS. Sources: Statistical Yearbooks.

Największa była dynamika rozwoju sieci wodociągowej. Ogółem w latach 1995–2003 długość sieci wodociągowej w gminach wiejskich zwiększyła się o 54 875 km, czyli 66% stanu z 1995 r. Koniec lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku i początek obecnego stulecia przyniósł zwiększenie tempa inwestycji w zakresie budowy sieci kanalizacyjnej. Jej długość wzrosła z 4 428 km w 1995 r. do 26 365 km w roku 2004. Dzięki temu stosunek długości sieci wodociągowej do kanalizacyjnej zmniejszył się z 18,6 do 5,2 (tzn. w 2004 r. na 1 km sieci kanalizacyjnej przypadało 5,2 km sieci wodociągowej).

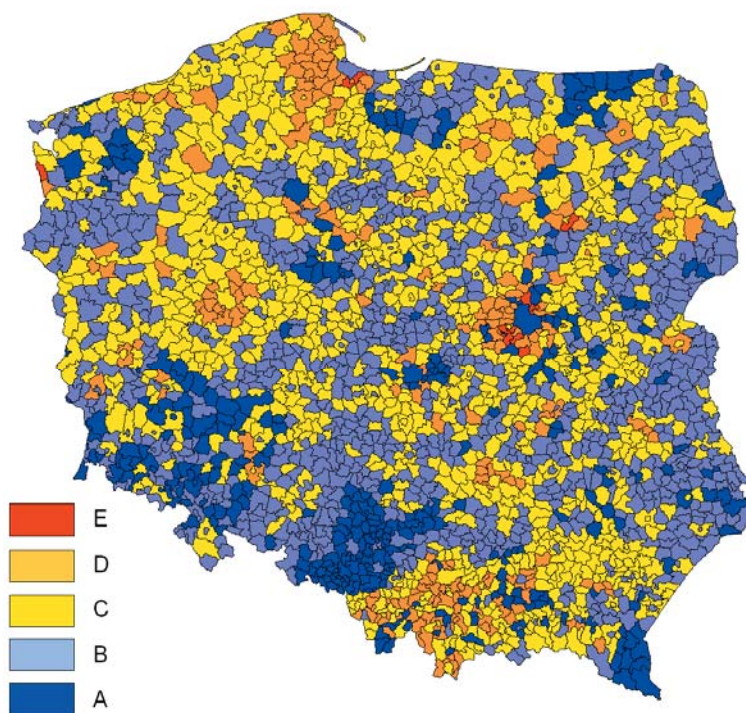
W ostatnich latach obserwuje się wzrost nakładów na oczyszczanie ścieków. Na obszarach wiejskich system oczyszczania ścieków zaczął być realizowany od podstaw dopiero w latach dziewięćdziesiątych. Wówczas to wybudowano większość z istniejących oczyszczalni. Z analizy planów inwestycyjnych gmin wynika, że w najbliższych latach sytuacja w zakresie odprowadzania i oczyszczania ścieków ulegnie dalszej poprawie.

Gęstość dróg w Polsce nie odbiega od przeciętnego poziomu europejskiego, jednak wymagają one modernizacji i dostosowania do standardów unijnych. Powszechnie wiadomo, że stan dróg w Polsce jest bardzo zły i wynika to z wieloletnich zaniedbań oraz niedostosowania dróg do gwałtownego rozwoju transportu samochodowego. Dzięki wsparciu Unii Europejskiej w postaci funduszy strukturalnych sytuacja z roku na rok ulega poprawie i jest to widoczne również na obszarach wiejskich, gdzie coraz więcej dróg gminnych poddaje się modernizacji.

Przestrzenny obraz wyposażenia obszarów wiejskich w podstawowe elementy infrastruktury technicznej dzieli kraj na dwie części – wschodnią i zachodnią. Pierwsza wypada zdecydowanie niekorzystnie na tle drugiej. Wynika to ze splotu wielu przyczyn, w których wiodącą rolę odgrywa poziom rozwoju gospodarczego związany z przeszłością historyczną. Tereny zachodnie były historycznie lepiej wyposażone w elementy infrastruktury technicznej, a ponadto wskutek korzystnego układu sieci osadniczej oraz innego sposobu zagospodarowania niż na wschodzie, łatwiej było tam rozwijać infrastrukturę sieciową. Większa baza gospodarcza tych obszarów umożliwia im osiągnięcie wyższych dochodów budżetowych, dzięki czemu władze lokalne mogą przeznaczać na cele inwestycyjne większe środki finansowe. Można mieć jednak nadzieję, że pomoc państwa oraz środki kierowane z Unii Europejskiej umożliwią rozwój wschodniej części kraju i wpłyną na niwelowanie różnic jakie dzieli ją od części zachodniej.

IDENTYFIKACJA PRZESTRZENNA WIEJSKICH OBSZARÓW WZROSTU

Przestrzenna analiza zmian pięciu badanych cech diagnostycznych (liczba ludności w gminie, powierzchnia użytkowa mieszkań, długość rozdzielczej sieci wodociągowej, liczba podmiotów gospodarki narodowej w sektorze prywatnym, dochody własne gminy) umożliwia identyfikację obszarów progresji (wzrostu), to jest takich, które charakteryzują się trwałym rozwojem gospodarczym. Największa ich koncentracja występuje w sąsiedztwie Warszawy i Poznania oraz na Kaszubach i w południowo-zachodniej części Małopolski (rys. 6). Niewielkie skupiska gmin charakteryzujących się pozytywnymi tendencjami zmian są też w sąsiedztwie większych aglomeracji miejskich (Łódź, Wrocław, Toruń–Bydgoszcz, Lublin, Olsztyn, Kielce, Radom, Koszalin, Gorzów Wielkopolski).

Rys. 6. Zmiany społeczno-ekonomiczne w latach 1995–2005: A – stale negatywne, B – przewaga negatywnych, C – mieszane, D – przewaga pozytywnych, E – stale pozytywne

Fig. 6. Socio-economical changes in the years 1995–2005: A – negative, B – majority of negative, C – mixed, D – majority of positive, E – positive

Gminy wiejskie zaliczone do grupy E charakteryzującej się na ogół stałym i ponadprzeciętnym wzrostem badanych cech stanowią bardzo nieliczną grupę. W sumie jest ich zaledwie 8 (tab. 6). Największą wartość wskaźnika *S* osiągnęła Dobra Szczecińska sąsiadująca ze Szczecinem, natomiast największa liczba gmin z tej grupy znajduje się w sąsiedztwie Warszawy.

Tabela 6. Gminy wiejskie o najwyższych sumach mierników w latach 1995–2005**Table 6.** Rural communes of the highest sums of measures in the years 1995–2005

Gmina Commune	Liczba ludności Population	Powierzchnia użytkowa mieszkań Surface area of apartments	Długość rozdzielczej sieci wodociągowej Length of water supply system	Liczba pod- miotów go- spodarki narodowej w sektorze pry- watnym Number of firms in private sector	Dochody własne gminy Number of firms in private sector	Suma Sum
Dobra (Szczecińska)	10	10	8	8	8	44
Rzekuń	10	10	8	9	6	43
Prażmów	10	10	8	7	7	42
Nadarzyn	10	10	6	8	7	41
Nieporęt	10	10	8	6	7	41
Michałowice	10	10	6	7	7	40
Pruszcz Gdański	10	10	5	9	6	40
Lesznówola	10	10	4	8	8	40

Źródło: obliczenia własne. Source: own calculations.

Uzyskany obraz (rys. 6) potwierdza tylko wcześniej omawiane procesy, których dynamika była największa w sąsiedztwie dużych miast i słabła w miarę oddalania się w kierunku peryferii. Innym ważnym wnioskiem jest to, że wschodnia część kraju, w tym przede wszystkim tzw. Ściana Wschodnia, cechuje się zmianami odbiegającymi „in minus” od średniej krajowej. Może to w dłuższej perspektywie prowadzić do pogłębiania i tak już wyraźnej polaryzacji przestrzennej.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Okres po 1989 r. przyniósł wiele zmian społecznych i gospodarczych na obszarach wiejskich kształtowanych przez różnorodne procesy i zjawiska. Procesy te stymulowały bądź hamowały rozwój wsi oraz wzmacniały jej przestrzenną polaryzację.

Dzięki urynkowieniu gospodarki wzrosła aktywność gospodarza ludności wiejskiej. Podmioty prowadzące pozarolniczą działalność stanowią nadal bardzo niewielką grupę gospodarstw wiejskich. Można je traktować jako „koło zamachowe” rozwoju obszarów wiejskich. Wśród działalności pozarolniczej najważniejszą rolę odgrywają usługi, a następnie handel i drobna wytwórczość. Usługi i drobna działalność produkcyjna przeważają na obszarach podmiejskich, gdzie lokuje się przede wszystkim zakłady usług budowlanych, transportowych, naprawczych i hurtownie. Na obszarach peryferyjnych i słabo rozwiniętych rozwój usług jest ograniczany przez brak ich odbiorców.

Ostatnie kilkanaście lat charakteryzował intensywny rozwój turystyki wiejskiej. Zaczyna być ona postrzegana jako ważna gałąź aktywności gospodarczej w skali lokalnej

i regionalnej. Większe znaczenie na obszarach wiejskich Polski może mieć rekreacja połączona z turystyką świąteczną. Nie słabnie zainteresowanie budową tzw. drugich domów, z których część zmienia funkcje na całoroczne rezydencje. Presja na niektóre obszary ze strony mieszkańców miast jest tak duża, że część powierzchni użytków rolnych jest przeznaczana pod zabudowę domków letniskowych.

Przemiany zapoczątkowane w 1989 r. zmieniły zasadniczo warunki kształtowania nowego budownictwa mieszkaniowego. Wśród obszarów wiejskich największy rozkwit budownictwa mieszkaniowego obserwuje się na terenach sąsiadujących z dużymi aglomeracjami miejskimi. Intensywność ruchu budowlanego na obszarach podmiejskich jest funkcją wielkości ośrodka miejskiego i odległości od niego.

Lata dziewięćdziesiąte XX w. przyniosły dynamiczne zmiany wyposażenia wsi w infrastrukturę techniczną. Tempo rozwoju infrastruktury technicznej na wsi było dużo większe niż przeciętne w Polsce, ale był to efekt niedoinwestowania terenów wiejskich w latach wcześniejszych. Koniec lat dziewięćdziesiątych i początek dwutysięcznych przyniósł wzrost inwestycji w zakresie rozwoju sieci kanalizacyjnej. Pomimo zwiększonych nakładów na rozbudowę sieci kanalizacyjnej i oczyszczalni ścieków, nadal istnieją duże dysproporcje w zakresie wyposażenia w sieć wodno-ściekową

Analiza współczesnych procesów i zjawisk na obszarach wiejskich umożliwia podjęcie próby wskazania perspektyw rozwoju polskiej wsi w najbliższej przyszłości. Będzie ona pod wieloma względami bardziej zróżnicowana przestrzennie niż obecnie. Wsie na obszarach metropolitalnych i w ich sąsiedztwie ztracą swoją „wiejskość” zarówno pod względem pełnionych funkcji gospodarczych, struktury mieszkającej tam ludności, jak i charakteru krajobrazu. Wsie rolnicze i turystyczne wzmocnią swoje funkcje wiodące i jednocześnie wzbogacą funkcje drugiego rzędu.

Napływ ludności miejskiej przyniesie w najbliższych latach zwiększenie liczby mieszkańców na wsi. Zjawisko to będzie szczególnie dynamiczne w sąsiedztwie miast oraz wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych.

Oslabnie znaczenie rolnictwa, zarówno jeśli chodzi o udział w strukturze PKB, jak i strukturze dochodów gospodarstw domowych na wsi, ale wieś zachowa swój rolniczy charakter. Słabnącej roli rolnictwa w strukturze dochodów ludności wiejskiej będzie towarzyszyć dywersyfikacja gospodarstw rolnych. Wzrośnie znaczenie gospodarstw komercyjnych, ale będą temu towarzyszyć problemy ekologiczne wynikające z nowoczesnych metod produkcji. Oslabnie natomiast znaczenie gospodarstw produkujących na niewielkich powierzchniach metodami tradycyjnymi. Część z nich ograniczy się do „samozaopatrzenia” i stopniowo będzie eliminowana z rynku. Pozostałe przyjmą charakter wielofunkcyjny i staną się rodzinnymi firmami rolno-produkcyjnymi lub rolno-usługowymi.

Zdecydowanie wzrośnie znaczenie działalności pozarolniczej, która stanie się głównym źródłem dochodu gospodarstw domowych na wsi. Prócz działalności z „otoczenia” rolnictwa, główną rolę odegrają usługi.

Nakreślone ogólne tendencje przeobrażeń obszarów wiejskich wynikają ze współcześnie zidentyfikowanych procesów i zjawisk. Będą one wzmacniane lub osłabiane przez różnorodne czynniki zewnętrzne, wśród których bardzo ważną rolę odegra sytuacja gospodarcza kraju oraz polityka państwa i Unii Europejskiej w zakresie zróżnicowania przestrzennego i rozwoju regionalnego kraju.

LITERATURA

- BAŃSKI J., 2002. Land management in Poland in the period of transformation. W: Sustainable development of multifunctional landscapes. Pr. zbior. Red. K. Helming, H. Wiggering. Berlin–Heidelberg: Springer s. 217–227.
- BAŃSKI J., 2003. Selected aspects of present-day changes in Polish rural space. W: Aspects of changes in European rural space. Pr. zbior. Red. D.A. Gillmor, J. Bański. Geogr. Pol. 76 1 s. 73–96.
- BAŃSKI J., 2005a. Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi. St. Obsz. Wiej. 9 ss. 149.
- BAŃSKI J., 2005b. Suburban and peripheral rural areas in Poland – the balance of development in the transformation period. Geograficky casopis. 57 2 s. 117–130.
- BAŃSKI J., 2006. Geografia polskiej wsi. Warszawa: PWE ss. 218.
- BAŃSKI J., STOLA W., 2002. Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce. St. Obsz. Wiej. 3 ss. 111.
- DOMAŃSKI B., 2001. Kapitał zagraniczny w przemyśle Polski. Kraków: UJ ss. 521.
- FRENKEL I., 1997. Ludność zatrudnienie i bezrobocie na wsi w latach 1988–1995. Probl. Rozw. Wsi Rol. 55 ss. 117.
- FRENKEL I., 2003. Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi. Dekada przemian. Warszawa: IRWiR PAN ss. 215.
- ORŁOWSKI W.M., 2001. Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa polskiego w długim okresie. Wieś Rol. 2 s. 19–27.
- POCZTA W., PRZEBÓRSKA L., 2002. Zróżnicowanie regionalne rozwoju pozarolniczej aktywności gospodarczej na terenach wiejskich (ze szczególnym uwzględnieniem agroturystyki i turystyki wiejskiej) w: Zróżnicowanie regionalne gospodarki żywnościowej w Polsce w procesie integracji z Unią Europejską. Pr. zbior. Red. W. Poczta, F. Wysocki. Poznań: AR s. 475–488.
- SIKORSKA A., 2000. Sytuacja ludności wiejskiej na rynku pracy w świetle badań IERiGŻ. W: Węzłowe kwestie społeczne wsi polskiej u progu XXI wieku. Pr. zbior. Red. K. Górlach, A. Pyrc. Kraków: Kwadrat.
- STOLA W., 1987. Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna. Pr. HABIL. Warszawa: IGiPZ PAN ss. 166.
- STOLA W., 1993. Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Dokument. Geogr. IGiPZ PAN 3 ss. 66.
- STOLA W., 1995. Funkcje obszarów wiejskich. Atlas Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: PPWK, IGiPZ PAN.
- STOLA W., 1998. Ludność wiejska Polski. Przemiany struktury demograficznej i społeczno-zawodowej. Zesz. IGiPZ PAN 56 ss. 52.
- WESOŁOWSKA M., 2005. Rozwój budownictwa mieszkaniowego na obszarach wiejskich województwa lubelskiego w warunkach transformacji. Lublin: UMCS pr. dokt. maszyn. ss. 170.

Jerzy BAŃSKI

**CONTEMPORARY DEVELOPMENT OF RURAL AREAS
– CHOSEN SOCIAL AND ECONOMICAL PROCESSES**

Key words: Poland, rural areas, population, housing construction, infrastructure

S u m m a r y

The last decade of the 20th century and first few years of the new millennium have brought significant economic, social and cultural change to Polish rural areas. These are being shaped by diverse processes and phenomena, of which some only became apparent at all after 1989. While some have the overall effect of stimulating or holding up rural development, others favour divergence and spatial polarisation.

Labour-market limitations have held up the outflow of rural inhabitants to the towns and cities, to the extent that they even gave rise to a return to the countryside in certain areas. The late 20th and early 21st centuries also brought post-War Poland's first overall decline in population, associated with a positive migration balance in favour of rural areas that was likewise a phenomenon not met with before. Nevertheless, the majority of rural areas continue to feature a negative migration balance, with any increases in population mainly characterizing those rural areas located in the immediate vicinity of the large urban agglomerations.

The rural areas featuring most of the new housing construction are those adjacent to the large urban agglomerations. This mainly reflects the economic success enjoyed by these areas, the specific functional structure and occupational structure of the populace there and the influx of people hitherto residing in cities. The intensive move to build in suburban and satellite areas is a function of the size of the urban centre involved and the distance from them.

The 1990s were a time of dynamic change in the outfitting of rural areas in technical infrastructure. Local authorities saw extended and higher-quality infrastructural networks as a priority, and the rate of development in this respect was far higher in rural areas than on average in Poland – admittedly because the countryside had been very much underinvested-in previously.

The working-through of contemporary social and economic processes and phenomena will reinforce the spatial differentiation of rural areas in Poland. Villages within or adjacent to metropolitan areas will lose their rural character in terms of the economic functions they serve, the structure of the populations that inhabit them and even the nature of the landscape. In essence, they will become inseparable parts of urban agglomerations. In turn, agricultural and tourist villages will see their leading functions reinforced, with a simultaneous enhancement of the second-ranked function.

Translated by *Tomasz Paczuski*

Recenzenci:

prof. dr hab. Marek Kłodziński

prof. dr hab. Stanisław Łojewski

Praca wpłynęła do Redakcji 22.11.2007 r.